

СТАНДАРТ И СУБСТАНДАРТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (МЕЖДУ ТЕОРИЯТА И ПРАГМАТИКАТА)

Диана Иванова (Пловдив)

Резюме:

Целта на доклада е да представи съвременната българска езикова ситуация и взаимодействието между разновидностите на националния български език, като централно място се отделя на засилващата се тенденция на използване на субстандартните идиоми не само в нерегламентираната, но и в регламентираната сфера на общуване (там, където по презумпция би трябвало да владее нормираната стандартна реч). Анализирането на тези явления, диагностицирането на тяхното актуално състояние дава възможност да се правят прогнози за по-нататъшните тенденции в езиковата ситуация, за провеждане на езикови политики и вземане на съответни адекватни решения с оглед на бъдещи промени в кодификацията, нови методи и похвати в езиковото обучение, мерки за повишаване на езиковата култура в обществото и т.н.

Ключови думи: стандарт, субстандарт, езикова ситуация, езикова политика, езикова култура

Bulgarian Standard and Substandard (Between Theory and Pragmatics)

Abstract:

The aim of this presentation is to describe the contemporary Bulgarian language situation and the interrelations among the varieties of the national Bulgarian language with an accent on the growing tendency of using the substandard idioms in the official communication. Analyzing and identifying these phenomena allows for making predictions about future tendencies in the language situation, about carrying out language policies and making appropriate decisions regarding prospective changes in codification, new methods and approaches to language teaching and measures for improving language culture of society.

Key words: standard, substandard, language situation, language policy, language culture

Целта на доклада е да представи най-общо съвременната българска езикова ситуация и взаимодействието между функциониращите разновидности на националния български език, като централно място се отделя на засилващата се тенденция на използване на субстандартните идиоми в регламентираната сфера на общуване (там, където по презумпция би трябвало

да владее нормираната стандартна реч). Анализирането на тези явления, диагностициране на актуалното им състояние дава възможност да се правят прогнози за по-нататъшните тенденции в езиковата ситуация, за езикови политики и вземане на съответни адекватни решения с оглед на бъдещи промени в кодификацията, нови методи и похвати в езиковото обучение, мерки за повишаване на езиковата култура в обществото и т.н.

Въпросът за субстандarta (както и наличието на други езикови идиоми), като един от проблемите, свързани със съвременната езикова ситуация, провокира специалистите към по-задълбочени проучвания на неговата същност и прояви, отношението му с другите разновидности на съответните национални езици (книжовен език – диалекти, интердиалекти, мезолекти, социолекти и др.). Между другото, този въпрос не е нов – като социолингвистичен и лингвистичен проблем той е бил предмет на редица дискусии, които се водят още от средата на 80-те години на миналия век в редица страни (върху езици като немски, испански, италиански, френски, гръцки, португалски, руски и т.н.). След промените (1989 г.) този въпрос се разисква и в страните от бившия социалистически блок. При обсъждането му възникват редица въпроси, които и до днес остават недоизяснени, но категорично е становището, че феноменът *субстандарт* съществува и концентрира вниманието на лингвистите върху езикови явления, които не са описани в граматиките и в нормативните речници.

Социалните промени през 90-те години сложиха отпечатък върху структурата на славянските езици и доведе до активизирането на процеси, които обикновено се определят като демократизация на езика (или колоквиализация), като най-засилено влияние се чувства в средствата за масова информация. Не бива обаче тези тенденции да се определят като единствените и доминиращите, 1) защото те не засягат в еднаква степен всички сфери на обществото; 2) еднакво всички равнища на езика (най-силно се проявяват в лексиката). Както отбелязва Р. Ницолова, паралелно с колоквиализацията съществува и тенденция на интелектуализация (Ницолова 1999), а също така на терминологизация, детерминологизация, интернационализация и т.н. Некодифицираната разговорна реч представлява сравнително ново и много интересно поле за изследване. Социолингвистичните анализи през последните две десетилетия показват, че в масовата комуникация все повече и все по-често проникват елементи от нерегламентираната сфера на общуване, което променя комуникативното поведение на участниците (напр. при включване на слушателите в ефир или при вземане на интервю от случайни минувачи на улицата и др. под.). Изменя се също така комуникативният регламент, нормата на речевото поведение клони повече към съобразяване с комуникативната цел, а не с установилата се традиция на ясно очертани граници между стандартните и колоквиалните норми.

Отслабва моментът на ритуалност, изместван от комуникативната изгода, прагматичната функционалност и необходимостта от постоянна актуализация чрез нарушаване на установената норма на речево поведение (Гладкова 2004: 11). От друга страна, съществува и обратна тенденция – проникване на колоквиалния език, и по-точно на маркираните му елементи, в сферата на регламентираното речево поведение, така че официалната сфера на речево поведение е атакувана по тези два канала, което води до нейното стесняване за сметка на разширяване на нерегламентираната комуникативна сфера.

Преди самото изложение е необходимо да представим накратко съвременната езикова ситуация в славянските страни, която, с отделни изключения, се характеризира с общи развойни процеси и тенденции, както и да направим терминологично уточнение по отношение на понятието *суб-стандарт*, за което в лингвистичната литература засега няма еднозначно определение, но чието съществуване все пак никой не отрича. Руската бохемистка Г. Нещименко (Нещименко 1999; 2003) представя езиковата ситуация в славянските страни, като прилага бинарен комуникативен модел, съответстващ на бинарен езиков континиум: 1. ареал на висшите комуникативни функции, обезпечаван от книжовния език (литературный язык) и 2. ареал на неофициалното, непринуденото всекидневно общуване, обезпечаван от сборното понятие разговорна реч (Нещименко 1999: 207–209). Според авторката обаче още *нищо един славянски етнос не притежава напълно сформирани разговорни феномени (субстандарт) с общоетнически статус*. Той предполага достатъчно висока степен на езикова интеграция, която на съвременния етап все още не е завършила. Подобно виждане по този въпрос има и чешката славистка Х. Гладкова, която също използва бинарен (хоризонтален) комуникативен модел¹.

Приемайки тристепенния модел в системата на етническият език, и въз основа на резултатите от проучванията на авторитетни руски лингвисти немският русист З. Кьостер-Тома заключава, че двустепенният модел не може да обхване цялата съвкупност от разновидностите на руския етнически език и техните функционални сфери. Според автора йерархическият модел на руския език, включващ *стандарт* – *субстандарт* – *нонстандарт*, дава по-добра възможност за диференциране на езиковите разновидности по хоризонтала и по вертикала и да отграничи полюсите: високите от ниските

¹ В него влизат културна сфера, обслужвана от стандартния език, и капилярна сфера, обслужвана от колоквиалната реч. В плоскостта на комуникативното пространство според авторката се образува и трети център или нов тип комуникация. Тази промяна обаче още не намира съответно развитие в плоскостта на езиковото пространство, където на дадения етап не се образува трети структурен център (Гладкова 2004: 8), т.е. тезата на Х. Гладкова съвпада с тази на Г. Нещименко за неоформена структурна формация с общоетнически статус (субстандарт).

степени (Кьостер-Тома 1993: 19–20) и по-добра представа за реалните езикови употреби. (Към тристепенен модел на представяне на българския език при описание на съвременните фонетични явления се придържа и Д. Попов) (Попов 2005: 191).

Дебатите засягат и редица въпроси, чиито отговори не винаги са еднозначни, като се започне от дефинирането на понятието *субстандарт*, определяне на неговата същност, параметри, граници, отношението му с други разновидности на националния език, има ли собствена структура и нормативна система, регионален или национален е неговият характер и т.н.² Очертани са негови специфични черти (хетерогенност; некодифицираност, национална специфика и т.н.); отношения с останалите разновидности на етническият език: книжовен език и субстандартни образувания; нормативност и езиков субстандарт; „общият жаргон” и социолектите в системата на субстандартата; езиков субстандарт и превод; спонтанната реч като обект на лингвистическо изследване; експанзията на субстандартата в съвременната лингвокултурна ситуация и др.

Субстандартът/субстандартните идиоми се представят предимно от лингвистична гледна точка, но интерес се проявява и към социолингвистическото, лингвокултурологическото и лингвопрагматическото осмисляне на неговата същност (Кудинова 2010).

Предмет на изследване са източниците, от които се попълва състава на субстандартата; съотношението на субстандартните норми с различните типове норми, както и взаимодействието между субстандартата с отделни разновидности (идиоми) на националния (етническият) език; използването на субстандартните езикови средства в различни дис-курси: художествен; публицистичен (езика на масмедииите); политически. Особено голям е интересът към проявите на субстандартата, получили разпространение в условията новите информационно-комуникативни технологии. В подобни ракурси субстандартът е предмет на редица научни изследвания през последните две десетилетия във всички славянски страни (вж. Поредицата „Najnowsze dzieje języków słowiańskich”; Нещчименко 1999, 2003; Сборник 2005; Виденов 2008; Вачкова 2005; Самарджия 2005; Мечковска 2005; Чорич 2005 и мн. др. Субстандартните прояви в славянските езици се

² На темата за *субстандартта* е посветена кръглата маса на Петия конгрес на славистите в Германия (Берлин, 1990) и на симпозиума „Sprachlicher Standart und Substandart in Südosteuropa und Osteuropa“ (Берлин, 1992). Този въпрос в национален и международен план беше разискван и на специална конференция в рамките на заседанията на Комисията по славянски езици към Международния комитет на славистите във Варна през 2004 г. „Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти”, чиито материали по-късно бяха публикувани (вж. Сборник 2005, ред. К. Вачкова).

проучват и в съпоставителен план. Сложността на изследване на субстандартта идва от факта, че обектът на проучване функционира в устната комуникация, която по-трудно се поддава на описание, а също и поради неговия хетерогенен характер. Важен момент в по-нататъшните изследвания е *разграничаването на кодифицираната разговорна реч* (отнасяща се към книжовния език/стандарт), и *некодифицираната разговорна реч* (отнасяща се към некнижовната реч / субстандарт³).

Кодифицираната разговорна реч е описана подробно в славянските езици: тук може да се спомене поредицата изследвания под научното ръководство на проф. Е. А. Земская в Русия, изследванията по проекти на Саратовския и Воронежкия университет в Русия; разгърнатите проучвания на разговорната реч в Полша, Чехия, Словакия; поредицата „Разговорна реч” на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” в България, конференции и сборници на тази тема.

Наистина дескриптивният анализ на разновидностите на отделните етнически езици дава обширен материал за дискусии, но липсва единен подход в интерпретацията на лингвистичното понятие *субстандарт*. Обширен обзор върху описанието и анализа на българския субстандарт намираме в статията на К. Вачкова (Вачкова 2005: 83–92), в която са изведени някои тенденции, свързани с функционирането на субстандартта, и са направени прогнози за бъдещето му развитие. На основата на изследвания в тази област, авторката обобщава, че „в съвременното комуникативно и езиково пространство нерегламентираната сфера на общуване се обезпечава от съществуващите различни субстандартни форми (идиоми) на българския език, териториално и социално маркирани: регионални мезолекти (в столицата източнобългарски мезолект А, западнобългарски Б и смесен АБ мезолект – вж. Виденов 1982: 136), различни социолекти. Въз основа на редица нови явления в българската езикова ситуация, описани през последните две десетилетия, К. Вачкова допуска възможността за създаване на общонационален стандарт, стъпил на разговорната реч” (Вачкова 2005: 89–90).

В научните изследвания е натрупан огромен емпиричен и теоретичен материал върху различни аспекти на езиковия субстандарт, като е оценяван нееднозначно – в повечето случаи негативно. През последните десетилетия обаче субстандартът се разглежда в нова светлина, като се подчертава неговото широко разпространение, универсалност и положителната му роля в обществото (Кудинова 2010). Под субстандарт се разбират всички разновидности на националния език (с изкл. на нормирания книжовен език

³ Една голяма част от българските езиковеди вм. *некодифицирана разговорна реч* предпочитат да използват други термини: *разговорна реч*, *народно-разговорна реч*, *битово-разговорна реч*, *говорима реч*, *колоквиална реч*, *субстандартен език*, *всекидневна реч*, *спонтанна реч*, *интердиалект*, *социолект*, *идиолект* и мн. др.

и диалектите): некодифицираната народно-разговорната реч, интердиалектите, мезолектите, социалните и професионалните жаргони (езика на наркомани, затворници), младежкия сленг (Армянов 1989; Карастойчева 1988) и др.

1. Субстандартът или некодифицираната разговорна реч е комплекс от книжовни и некнижовни средства, като в нея се смесват нормите на книжовните и некнижовните формации (некнижовните средства произхождат главно от некнижовните формации, типични за територията/региона, откъдето е говорещият). Всички тези разновидности на етническият език предполагат хетерогенност на нормите, некодифицираност и устен характер.

2. Субстандартните системи имат общи езикови елементи, което се обяснява с тяхната генетическа връзка и функционални сходства. Комуникативната роля на социолектите силно нараства – от една страна в малки затворени комуникативни пространства (ср. езика на наркоманите, езика на блогерите, криминалния жаргон и др.), от друга страна – констатира се унификация на субстандартта, например на т.н. *киберезик*, и то не само в рамките на националния език, но в глобалното интернетно пространство (вж. Кирова 2004).

3. Некодифицираната разговорна реч в рамките на съответния етнически език носи своя, национална специфика. Причините за това са както чисто лингвистични, така и извънезикови, свързани с фактори от исторически, културен и психолингвистичен характер.

Проучванията показват, че некодифицираната разговорна разновидност на българския език е доста по-различна от тази в чешкия или в руския език. Нещо повече, т.нар. *обец-на чештина* както и *руското просторечие* нямат аналог в БЕ⁴. Също така в руския език отделните некодифицирани разновидности са по-ясно разграничени, отколкото в българския език.

По отношение на други въпроси, напр. има ли субстандартът собствена система, част от лингвистите смятат, че субстандартът притежава собствена система; други споделят мнението, че характерните черти в него са относително по-лесно и по-отчетливо различими във фонетиката и граматиката, отколкото в областта на лексиката, при която най-трудно се идентифицира *некнижовната лексика*⁵.

Ние всички сме свидетели на процесите, започнали в самото начало на демократичните процеси в бившите социалистически страни, когато настъпиха резки промени и в езика, които засегнаха официалната сфера на об-

⁴ Причините, поради които в рамките на българския език да не възникне формация, подобна на чешката „обецна чештина“ са анализирани от М. Виденов (вж. **Виденов 1993**). Вж. също **Бъчваров 1990**: 130.

⁵ Това проличава и в лексикографската практика, където едни и същи думи се квалифицират по различен начин.

щуване, и преди всичко масмедиите, където системно нахлуха прояви извън границите на строгата книжовна нормативност, т.е. присъствието на субстандартни форми в тях очерта новия им профил. Както в славистичната, така и в българистичната лингвистична литература има различни виждания по отношение на понятието *езиков субстандарт* и неговите прояви, но най-често езиковедите се опирайки се върху очертаните параметри на българските субстандартни форми и приемат следното определение за българския субстандарт (по-точно е да се казва български субстандартни форми) – стилистична организация на речта, отнасяща се към неофициалната комуникативна сфера, в която се нарушават книжовните норми и към което явление голяма част от обществото има отрицателно отношение.⁶ В последно време това виждане се променя и към субстандартните разновидности на езика се проявява по-голяма толерантност. В своето изследване Т. А. Кудинова отбелязва: „Отношение к активизации субстандарта как к негативному деструктивному явлению в современном языкознании уступает место признанию объективного характера этого процесса, неотделимого от процессов либерализации жизни социума” (Кудинова 2010: 38).

Съответно към субстандартните форми започва да се проявява все по-голям интерес. Предмет на изследване са източниците, от които се попълва състава на субстандартта; съотношението на субстандартните норми с различните типове книжовни норми, както и взаимодействието между субстандартта с отделни разновидности (идиоми) на националния (етническият) език; използването на субстандартните езикови средства в различни дискурси: художествен; публицистичен (езика на масмедиите); политически. Субстандартните прояви могат да се забележат на всички езикови равнища. На граматично равнище се отбелязва избягване на членуваните форми: в Пленарна зала, в Камерна зала, в Зимна градина на хотел „Кемпински” и др. Избягват се също формите за обръщение при личните имена от м.р.: Иван, седнете, моля; Стефан, имаш право. При глаголите се наблюдава неправилна рекция, т.е. придобиване/загуба на възвратност/невъзвратност: *дишам се, изстрелям се; катеря (върх), боря (болест)*; адаптация на чужди думи към българската морфологична система: *мюзикайдъл – мюзикайдълите, съйварвайвар – съйварвайварите, денс – денсовете*. Най-активни промени обаче търпи лексиката и процесите са толкова динамични, че всеки речник на най-новите думи не успява да ги фиксира в пълен състав.

Попълването на некодифицираната разговорна реч⁷ става по различни начини: чрез словообразователни неологизми при съществителни нари-

⁶ За многообразието от дефиниции на *субстандартта* вж. **Вачкова 2003**.

⁷ В лексикографската практика има редица опити да се представи некодифицираната лексика в едноезични и двуезични речници (вж. **Ганчев 1994; Бъчваров, Младенова 2010; Ласкаров 1994** и др.)

цателни – за лица: *бесепар, царист, натовец, мултак* (от Мулти груп); от лични имена: *костовист, станишевци, догановци*; – универбати: *кабеларка, кабелна телевизия, беронка, десетолевка, маршрутка, панелка, сапунка*; – чрез съкращения: *крими, формал, фест*; новообразувани глаголи: *евроинтегрирам, нахъсвам, маникентвам, мутризирам, купонясвам, входирам*.

По-характерните субстандартни прояви са свързани с актуализация на остарели разговорни думи: *иляч, борч, школо, даскало, училище* и др.; преосмисляне на съществуващи вече думи, напр. в жаргона на наркоманите: *трева, наркотик, менте, муле, преносвач на наркотици, другам се, напушвам се, подлагам се на наркотично въздействие, зарибявам, пласирам наркотик, надрусан, напушен* и др. Разширява се употребата на емоционално-оценъчната и експресивна лексика: *борчѐ, мутреса, ченгеджийство, врат, издъня се, мацка, бабанка, драголник, баш парче, бракмà, джеремѐ, контѐ, пияндѐ, родà, чукалà; мазало* и др.

Особено голям е интересът към проявите на субстандартa, получили разпространение в условията новите информационно-комуникативни технологии. В много отношения Интернет представлява нагледния образ на глобализацията. Общите екстралингвистични процеси на интернационализация и демократизация на социалния живот през последните две десетилетия са в основата на сходство в иновационните езикови резултати. В областта на информационните и комуникационни технологии освен че терминологията е основно англоезична, в нея прониква и професионалният жаргон. С появата на нови реалии в интернет пространството се приемат наготово и техните названия (тенденция в почти всички езици, вж. напр. за славянските езици Кирова 2004): *конектвам се, кликвам, копвам, пействам, увисвам/забивам, рестартирам, хост, флашка геймър, ъпгрейд(вам), драйвър, сървър, домейн, онлайн, webmaster* и др.

Подобни примери дават основание на някои изследователи да смятат, че има условия за създаване на езиков субстандарт с общи типологични черти и единен в структурата и словообразуването си речник (Кирова 2004).

Резултатите от всички тези изследвания дават възможност за практическо приложение в различни области на лингвистиката, методиката на обучение и други:

1. При разработката на различни теоретични курсове по теория на книжовните езици, функционална стилистика, интеркултурна комуникация, лингвистична прагматика, лингвокултурология, теория на превода, чуждоезиково обучение и др.

2. Корпусите текстове на некодифицираната реч могат да се използват като речников материал в лексикографската практика и за попълване на електронните речници с нови думи.

3. Наблюденията и анализа на субстандартните прояви са полезни за езиковата прогностика, за определяне на (не)стабилността на дадена норма и др.

4. Резултатите от съпоставянето на некодифицираните с кодифицираните форми могат да се използват в методиката на преподаване на българския език за разграничаване на двете сфери на функциониране – *регламентирана/нерегламентирана*.

5. Записите на спонтанната реч биха могли да се вземат предвид при разработване на специална, комуникативно ориентирана методика при преподаване на българския език като чужд.

Литература:

- АРМЯНОВ, Георги 1989: *Жаргонът, без който (не) можем*. София: Наука и изкуство.
- БОЯДЖИЕВ, Тодор 2005: За социалните и функционалните подсистеми на българския език. – *Стандарт и субстандарт – синхронни и диахронни аспекти*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 51–57.
- БЪЧВАРОВ, Янко 1990: Прояви на езиковата динамика в съвременния български и съвременния чешки език. *Съпоставително езикознание*, XV, № 4–5, 129–134.
- БЪЧВАРОВ, Янко 2010: Предговор. Бъчваров, Я., М. Младенова. *Кратък чешко-български речник на не книжовната лексика*. София.
- ВАЧКОВА, Кина 2005: Тенденции в българския субстандарт и в лингвистичното му описание. (ред. Вачкова, Кина): *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 83–93.
- ВИДЕНОВ, Михаил 2001: Ориентализмите и жаргонизмите – единствено възможно средство за колоквиализация на днешния книжовен език. *Проблеми на българската разговорна реч*. Велико Търново, 25–32.
- ГАНЧЕВ, Георги. *Речник на обидните думи и изрази в българския език* (ред. Ганчев, Георги, Георгиева, Ана). София: Наука и живот.
- ЗЕМСКАЯ Елена 1978: *Русская разговорная речь*. Москва: Наука.
- ЗЕМСКАЯ Елена 1981: *Русская разговорная речь: общие вопросы, словообразование, синтаксис*. Москва.
- ЗЕМСКАЯ Елена 1983: *Русская разговорная лексика: фонетика, морфология, лексика, жест*. Москва, 1983.
- КАРАСТОЙЧЕВА, Цветана 1988: *Българският младежки говор*. София: Наука и изкуство.
- КИРОВА, Людмила 2004: Един сравнителен поглед върху компютърната лексика в славянските езици (върху материал от български, руски, сръбски и хърватски. *Електронно списание LiterNet*, 14.05.2004, № 5 (54).

- КУДИНОВА Таисия Анатольевна 2010: *Языковой субстандарт: социолингвистические, культурологические и лингвопрагматические аспекты интерпретации*. Ростов-на-Дону: Ростиздат, – 364 с.
- КЬОСТЕР-ТОМА 1993: КЁСТЕР-ТОМА З. Стандарт, субстандарт, нестандарт. – *Русистика*. (Берлин), № 2, 15–31.
- ЛАСКАРОВ, С. *Френско-български речник на разговорната и жаргонна реч. Dictionnaire français-bulgare de la langue parlée et argotique*. София: ИК „Амбелино Арт”.
- НИЦОЛОВА, Руселина 1999: Основни тенденции в развитието на българската реч след 1989 г. *Медиите и езикът*. София, 114–121.
- МЕЧКОВСКАЯ, Наталия 2005: Развитие языковой ситуации в Беларуси XX века: дивергенция литературных языков и конвергенция диалектно-просторечных идиомов. *Стандарт и субстандарт – синхронни и диахронни аспекти*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 59–72.
- НЕШЧИМЕНКО, Галина 1999: *Этнический язык. Опыт функциональной дифференциации на материале сопоставительного изучения славянских языков. Specimina philologiae slavicae*. Band 121, München: Otto Sagner, 230 с.
- НЕШЧИМЕНКО, Галина 2003: Галина П. Нешименко. *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепций*. Москва: Наука.
- ПОПОВ, Димитър 2005: Попов, Д. Аспекти на българското произношение в сферите на стандарта, субстандарта и нестандартта. *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти* (отг. ред. К. Вачкова). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 191–204.
- SAMARDŽIJA, Marko 2005: Hrvatski kao povijesni jezik i klasifikacija njegovih nestandardnih i substandardnih idioma. – *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти* (отг. ред. К. Вачкова). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 93–101.
- СТАНДАРТ 2005: *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти* (отг. ред. К. Вачкова). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”.
- ЋОРИЋ, Божо 2005: Неке супстандардне појаве у современом српском језику. *Стандарт и субстандарт – синхронни и диахронни аспекти*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 73–82.